

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

МАРТИНЮК ГАЛИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.161.2'04-143.09(043.5)

ЛЯМЕНТ В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

10.01.01. – українська література

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидатка філологічних наук, доцентка
СЕМЕНЮК Лариса Степанівна,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
доцентка кафедри української літератури.

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук, професор,
БІЛОУС Петро Васильович,
Комунальний заклад вищої освіти
“Луцький педагогічний коледж”
Волинської обласної ради,
професор кафедри словесних дисциплін;

- кандидатка філологічних наук, доцентка
МЕЛЬНИЧУК Ірина Вікторівна,
Маріупольський державний університет,
завідувачка кафедри української філології.

Захист відбудеться “13” квітня 2021 р. о 14-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “12” березня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.О. Матвєєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Поетична творчість барокового періоду – одного з найбільш яскравих і плідних в історії давнього письменства – позначена різноманітністю жанрово-стильової системи, що засвідчує її національну самобутність та інтегрованість у європейський культурний простір. Незважаючи на помітну активізацію наукових студій у цій ділянці української медієвістики, залишається чимало питань, що потребують більш детального вивчення. З-поміж них – дослідження українських віршованих ляментів, що належать до поширених та оригінальних витворів ранньобарокової творчості.

Ці синкретичні поетичні тексти сформувалися на перетині різновекторних культурних впливів кінця XVI – першої половини XVII ст., увібрали в себе ознаки фольклорної, візантійсько-середньовічної, ренесансної традицій, що органічно співіснували в ранньому Бароко. Як художня реакція на факт завершення земного життя відомих політичних та релігійних діячів вони виражали не лише трагічні емоції, а й прославляли померлих, порушували актуальні суспільно-політичні проблеми, розробляли екзистенційні теми.

Віршовані ляменти важливі не лише для розуміння повноти українського літературного процесу межі XVI–XVII ст., а й для осмислення моделі української літератури періоду раннього Бароко, яка від початків наукового вивчення й дотепер спонукає до різних тлумачень та містить низку невирішених проблем.

Донині в українському літературознавстві немає окремої системної праці, присвяченої аналізу й інтерпретації віршованих ляментів, з'ясуванню їхньої генези та художньої специфіки. Тривалий час ці твори вивчалися вибірково, з огляду на ідеологічну орієнтацію наукових досліджень. До уваги бралися україномовні тексти, адресатами яких виступали політичні діячі, передусім «Вършѣ на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича (Г. Грабович, В. Колосова, С. Маслов, Я. Славутич, В. Шевчук). Після 1990-х років активізувалися дослідження й інших творів: латиномовний «Епіцедіон» на смерть М. Вишневецького вивчають М. Трофимук, В. Шевчук, Н. Яковенко; луцький «Лямент... по отцу Іоаннѣ Васильевичу» Давида Андрієвича проаналізовано у наукових розвідках В. Александровича, О. Огнєвої, О. Ткаченко; «Лямент... на жалосное преставленіє...отца Леонтія Карповича» Мелетія Смотрицького став об'єктом наукових студій Т. Шевчук, С. Журавльової та ін. Сучасні вчені зосереджують увагу на питаннях теорії жанру (І. Мельничук, О. Ткаченко, Л. Шевченко-Савчинська, О. Циганок), його генези (Л. Семенюк), на окремих мотивах та образах (С. Журавльова, Б. Криса, Л. Левшун, І. Мельничук, Ю. Миненко, М. Трофимук), розглядають мовно-стильові (І. Гуцуляк, В. Коваль), віршознавчі (М. Гуцуляк) особливості текстів. Ці напрацювання хоч і важливі, проте не дають цілісного погляду на українські віршовані ляменти, що зумовлює потребу, а отже, й **актуальність** теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі української літератури Волинського національного

університету імені Лесі Українки. Робота узгоджується з комплексною науковою темою кафедри «Українська література: традиції і сучасність». Тема та план-проспект дисертації затверджені на засіданні Вченої ради Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 25 грудня 2014 року) та на засіданні Бюро наукової ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» (протокол №2 від 12 грудня 2015 року).

Мету дослідження становить системне вивчення барокових ляментів як самобутнього жанру української поезії барокового періоду, передусім його генези, ідейно-змістової та художньо-стильової специфіки.

Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити витоки жанру, вплив на його формування фольклорної і книжної традицій;
- показати місце ляменту в жанрово-стильовій системі раннього Бароко;
- визначити типологію барокових ляментів;
- простежити відображення суспільно-політичних поглядів та ідей у творах на честь героїчних постатей;
- розкрити характер творення культу сильної особистості в ляментах на смерть духовних осіб;
- з'ясувати особливості метафізичної образності ляментів;
- окреслити стильову природу творів як вияв різновекторних культурних впливів;
- дослідити наративні структури художніх текстів;
- проаналізувати барокові ляменти з погляду інтертекстуальності;
- визначити засоби вираження емоційності та їхнє художнє призначення.

Об'єктом дослідження постають твори кінця XVI – першої половини XVII ст., що відповідають жанровим параметрам ляменту: «Епіцедіон» (1585) Ждана Білицького, «Лямент дому княжат Острозских» (1603) Даміана Наливайка, «Плач, альбо лямент по зестю... Григорія Желиборского» (1615) Петра Презвітера, «Лямент... на жалосное преставленіє...отца Леонтія Карповича» (1620) Мелетія Смотрицького, «Вършѣ на жалосный погреб...Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича, «Лямент... по отцу Іоаннѣ Васильевичу» (1628) Давида Андрієвича. До аналізу залучені й інші твори, в яких використано поетику плачу, а саме: «Еклога» (1560) Григорія Чуя, «Тренос» (1610) Мелетія Смотрицького, «Лямент о пригодѣ... мешчан острозких» (1636), епітафіони Лазаря Барановича, анонімні «Гербы и трены при гробѣ и трунѣ...Сильвестра Косова» (1658), «Плач Малой России о ляхолюбцах» та «Лямент людей побожных» (друга половина XVII ст.) та ін.

Предметом дослідження є генеза, жанрова природа, змістові та художньо-стильові особливості ляментів.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять праці дослідників барокової літератури: С. Бабича, П. Білоуса, І. Ісіченка, В. Коваль, В. Крекотня, В. Колосової, Б. Криси, А. Макарова, В. Маслюка, Д. Наливайка, Т. Рязанцевої, Л. Шевченко-Савчинської, О. Ткаченко, М. Трофимука, Л. Семенюк,

О. Солецького, Л. Петрушко, Л. Ушкалова, О. Циганок, Д. Чижевського, В. Шевчука, О. Яковини та інших.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою роботи є системно-цілісний підхід до вивчення ляментів на історико-літературному та рецептивному рівнях, що зумовлено метою і характером дослідження. Історико-генетичний метод застосовано для з'ясування еволюції й динаміки жанру; за допомогою структурно-типологічного методу визначено місце ляментів у системі жанрів ранньобарокової поезії; аналіз змісту творів ґрунтується на історико-філологічному методі; герменевтичний метод та стильовий аналіз дали змогу заглибитися в художню природу творів; також використані методологія та інструментарій нарративної теорії, інтертекстуальності та рецептивної естетики.

Наукова новизна дисертації зумовлена тим, що вперше в українському літературознавстві на широкому фактичному матеріалі системно проаналізовано корпус ранньобарокових ляментів; досліджено еволюцію жанру, що виникає на перетині книжної та фольклорної традицій; запропоновано його дефініцію та жанрові параметри в контексті генологічної системи поезії раннього Бароко; систематизовано й визначено тематично-ідейні, образні, композиційні та художньо-стильові особливості ляментів.

Теоретичне значення. Результати і висновки дослідження важливі для формування цілісної картини жанрової системи української барокової літератури, визначення місця ляментів у поетичній творчості цього періоду, розуміння їх художньої вартості.

Практичне значення дослідження зумовлене тим, що його матеріали можуть бути використані у викладанні курсів історії української літератури, теорії літератури; для підготовки спецкурсів, у написанні кваліфікаційних робіт, підготовці посібників з історії української барокової літератури.

Особистий внесок здобувача. Робота містить самостійні наукові висновки автора. За підсумками дослідження опубліковано 15 статей (1 – у співавторстві).

Апробація результатів дослідження. Засадничі положення дисертації обговорено на засіданні кафедри української літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол №7 від 22 грудня 2020 року).

Основні положення дисертації представлено: на IX Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 12–13 травня 2015 р.); на міжнародній науковій конференції «Слово о полку Ігоревім: український і європейський контекст» (Ужгород, 29–30 травня 2015 р.); на I Всеукраїнській заочній Інтернет-конференції «Українська література як художній феномен» (Луцьк, 26 червня 2015 р.), на міжнародній конференції молодих науковців «Феномен Європи: від традиційного до сучасного» (Львів, 10–11 листопада 2017 р.); на міжнародній науково-практичній конференції «Філологічні науки в умовах сучасних трансформаційних процесів» (Львів, 9–10 листопада 2018 р.); під час Всеукраїнського наукового семінару-турпоходу «Освіта на Кременеччині: традиції та перспективи» (Кременець, 2019 р.); під час Фестивалів науки у

Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (Луцьк, 2016, 2017, 2019 рр.).

Публікації. З теми дисертації опубліковано 15 наукових статей, зокрема 5 – у фахових виданнях за переліком ДАК України, 2 – у закордонних виданнях та 8 додаткових публікацій. Одна стаття опублікована у співавторстві.

Структура та зміст роботи зумовлені об'єктом, предметом, метою і завданнями дослідження. Кандидатська дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (205 позицій) та двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 196 сторінок, з них основного тексту – 172 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано вибір теми дослідження, окреслено мету, основні завдання роботи, об'єкт, предмет та методи дослідження, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію основних положень дисертації, її структуру та зміст.

У **першому розділі «ЛЯМЕНТ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ»** проаналізовано основні інтерпретаційні підходи до визначення жанрової природи ляменту; з'ясовано витоки жанру, вплив на його формування фольклорної і книжної традицій; показано місце ляменту в жанрово-стильовій системі раннього Бароко.

У параграфі **1.1. «Лямент у літературно-критичному дискурсі»** підсумовано досвід українського літературознавства у вивченні творів цього жанру, з'ясовано проблемні та дискусійні питання. Розглянуто класичні праці та основні підходи до вивчення ляментів, зокрема студії П. Житецького (історія появи та мовні особливості твору «Лямент о пригодѣ... мешчан острожких»), М. Грушевського (про «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича), І. Франка («Лямент о пригодѣ... мешчан острожких»), М. Возняка («Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного Касіяна Саковича»), завдяки яким стали можливі подальші спостереження та висновки над природою жанру. Деякі студії, як-от А. Стороженка про «Епіцеціон» Ждана Білицького (жанрові особливості, компаративістичний контекст) та І. Свенціцького про традиції похоронних голосінь в епосах народів світу й церковно-релігійній поезії не втрачають своєї актуальності досі. Розвідки радянського часу позначені деяким формалізмом у з'ясуванні художньої цінності барокової поезії загалом та ляментів зокрема. Утім, саме в цей час було впорядковано й видано друком збірники, хрестоматії та антології давньої української поезії, якими дослідники послуговуються дотепер.

Дослідження художньої цінності та природи ляментів, специфіки їх побутування й загалом спроби виокремлення цих текстів як самостійного жанру з'явилися лише в останні два десятиліття. Важливими постають спостереження Б. Криси (ляменти крізь призму біблійної герменевтики), Л. Шевченко-Савчинської (лямент як різновид етикетної поезії), О. Циганок (ляменти в контексті похоронного віршування), М. Трофимука (ляменти як приклад

синтетичного поминального жанру), О. Ткаченко (лямент як жанр панегіричної елегії), В. Коваль (ляменти як зразки церковної публіцистики), І. Мельничук («*dance macabre*» як центральний мотив у ляментах), С. Журавльової (ляменти як різновид панегіричної поезії) та ін.

Водночас дослідження пласту схожих барокових пам'яток поживаються і в зарубіжному літературознавстві. Актуалізуються документально-біографічний (Л. Левшун), компаративістичний (М. Парамонова), метафізичний (А. Новак), хронотопний (М. Хабовська) аспекти. М. Парамонова зауважує, що лямент у XVII ст. був провідним жанром у західнослов'янській літературі й наголошує на гнучкості його композиції та церемонійному характері.

У роботі враховано дослідження, що стосуються еволюції оплакувальної поезії, а також ляментів на подальших етапах розвитку літератури, зокрема праці К. Богатирьової про похоронні оди, епікедії та надгробні поеми, О. Ткаченко – про елегійну поезію XVIII–XIX ст., О. Моціяки – про плач як феномен у новій українській літературі, передусім у творчості Т. Шевченка, О. Новик – про використання мотивів марності життя та смерті, образів сну, душі та житейського моря в творчості поетів-романтиків, С. Кочерги – про долоричну поетику як органічний елемент бароко та естетичний потенціал плачу в українській культурі (на матеріалі творчості Лесі Українки та І. Франка), М. Штолько – про фунеральні, фунерально-сатиричні жанри в поезії шістдесятників.

Загалом науковці суголосні в поглядах на призначення, змістове та емоційне наповнення таких творів. Водночас немає єдиного підходу щодо їх жанрової природи та місця в системі барокової поезії.

Питанню генези жанру, що сформувався під впливом різновекторних культурних традицій, присвячено параграф **1.2. «Гене́за жанру, синте́з фольклорної та книжної традицій»**. Встановлено, що на формування ляменту помітний вплив мали фольклорні та книжні джерела (античні, середньовічні та ренесансно-барокові). Генетично барокові ляменти сягають найдавніших долітературних форм творчості – народних голосінь за померлими, звідки запозичені не лише світоглядні засади (віра в існування життя після смерті), а й найбільш уживані мотиви (прохання пробудитися, величання похвалами та пестливими словами, опис гробу як темної хати, чекання покійника в гості, неможливість забути померлого, мотив розлуки з родиною (громадою) та уявлення потойбічного життя), образи-символи (наприклад, птахів-вісників). Схожість між фольклорними жанрами та бароковими ляментами простежується й на рівні художньо-виражальних засобів: урочистий стиль, традиційні епітети, зменшено-пестливі форми, архаїзми, риторичні фігури, усталені схеми оповіді. Пізніші плачі-пісні та думи, що постали на основі народних голосінь, увиразнили постать героїчної особистості та колективну скорботу за загиблим.

Найкращі зразки розвиненої оплакувальної традиції демонструють давньогрецька (героїчний епос, драматургія) та давньоєврейська (біблійні книги, апокрифи) літератури. У межах канонічної християнської традиції плач як самостійний жанр не утвердився, проте Біблія не могла оминати поетику плачу, вона активно використовується в книгах Старого Заповіту (плачі Адама, Рахилі, Агари, Давида, Єремії тощо) та Нового Заповіту (плачі Марії Магдалини, Ісуса

Христа). Ляменти з біблійними текстами споріднює піднесений тон оповіді, численні приклади з життя давніх пророків і царів, деякі традиції поминання померлого. Подібно до біблійних та апокрифічних текстів у ляментах плач означено як типове явище земного життя, а сльози – як спосіб очиститися та ввійти до Царства Божого. Окремі сюжети, що в Біблії мають епізодичний або прихований характер, добре представлені в апокрифах (плач Богородиці) та богослужбових текстах (плачі Адама в «Постовій Тріоді»).

Традицію масштабних оплакувань національних героїв, творення різноманітних оплакувальних жанрів (від треносу до героїчної та бенкетної пісні) засвідчила давньогрецька література (плачі за Ахіллом чи Гектором в «Іліаді», «Троянки» Евріпіда). Античність передовсім відкрила бароковим авторам нові способи осягнення світу та місця людини в ньому. Так, у ляментах разом із силою Божого промислу популяризується культ сильної особистості, важливість волі та діяльності самої людини.

Українська середньовічна література від часу свого зародження теж активно послуговується оплакувальними мотивами, що підтверджується фрагментами «Слова про Ігорів похід», Галицько-Волинського літопису, «Моління» Данила Заточника. Проте остаточне оформлення віршованого ляменту в самостійний жанр відбулося в ранньобароковий період розвитку української літератури під впливом західноєвропейської, зокрема польської поезії, де ця жанрова форма була апробована ренесансно-бароковими авторами (анонімні «ляменти селянські», твори Я. Кохановського, Т. Вішньовського, С. Кленовича, Ш. Старовольського). Популярними в польській поезії були жалобні вірші на смерть коханих жінок, але найбільшого поширення набули тексти, присвячені дітям (С. Твардовський, С. Морштин).

Дослідженню жанрової природи віршованих ляментів присвячено параграф **1.3. «Лямент у системі літературних жанрів раннього Бароко»**. Визначено, що ляменти є різновидом етикетної поетичної творчості, відомої ще з античних часів і актуалізованої в ренесансно-бароковий період. На підставі давньоукраїнських поетик, що вирізняють змістові та формальні ознаки етикетної поезії, ляменти відносимо до епічного її різновиду.

У роботі запропоновано власне визначення жанру та обґрунтовано доцільність застосування назви «лямент», якою найчастіше послуговувались автори ранньобарокових поховальних віршів, творених національною мовою («Лямент дому княжат Острозских», «...Лямент по зестю... Григорія Желиборского», «Лямент... на жалосное преставленіе...отца Леонтія Карповича», «Лямент... по отцу Іоаннѣ Васильевичу»). Рідше фігурують синонімічні назви – «плач», «трен», «тренос», «вірші на погреб», «епіцедій».

Ляменти як підвид етикетної поезії споріднені з іншими бароковими жанрами, передусім панегіриками. Їх об'єднує декламаційний характер, намагання вшанувати особу-адресата та її заслуги. Славлячи світських і духовних осіб, автори панегіриків і ляментів порушували злободенні суспільні та морально-етичні питання. Попри спорідненість обох жанрів, їхнє призначення істотно різне: ляменти спрямовані на «віддання належного» покійним, тоді як панегірики покладають надії на продовження діяльності адресата.

Давньоукраїнські ляменти за своєю природою і структурою – твори синкретичні. Часто вони сполучають у єдине ціле різножанрові тексти: геральдичні епіграми (наприклад, нею починається згаданий вище твір Касіяна Саковича); передмови та післямови, що посідали провідне місце в книжному віршуванні кінця XVI – початку XVII ст.; епітафіони (вони є складовою творів П. Презвітера, М. Смотрицького, Д. Андрієвича).

Використання жанрової форми плачу споріднює ляменти зі зразками церковної публіцистики, громадянської лірики, великодніх декламацій, придворних од, сатиричних творів. Це засвідчують такі пам'ятки як «Тренос» М. Смотрицького, «Україна, татарами терзана..» М. Пашковського, «Вършѣ з трагодіи «Христос пасхон» Григорія Богослова» А. Скульського, «Розмишляння о муці Христа, спасителя нашого» Й. Волковича, анонімні «Лямент людей побожных» та «Плач малої Росии о ляхолубцах». Наприкінці XVIII ст. у зв'язку з поширенням гумористично-сатиричної та пародійної літератури виникають спроби травестування ляменту (анонімні «Плач дворянина» та «Плач київських монахів»). Подібні процеси міжжанрової дифузії, використання ляментацийної форми задля експресивної виразності творів притаманне українській літературі й на наступних етапах її розвитку, підтвердженням чого постає, наприклад, творчість сучасних поетів (Маріанна Кіяновська «Бабин Яр. Голосами» (2017), Сергій Осока «Небесна падалиця» (2015)).

Другий розділ «ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ БАРОКОВИХ ЛЯМЕНТІВ. МЕТАФІЗИЧНА ОБРАЗНІСТЬ» присвячений з'ясуванню основної проблематики та образності творів, які залежно від типу адресата, його належності до світської чи церковної сфери, розподілено на дві групи: на честь героїчних світських осіб (князів, гетьманів, воєначальників) та на честь церковно-релігійних діячів.

У параграфі **2.1. «Відображення суспільних ідей у світських ляментах кінця XVI – початку XVII століття»** простежено суспільно-політичну проблематику творів на честь героїчних осіб: «Епіцедіон» (1585) Ждана Білицького, «Лямент дому княжат Острозских» (1603) Даміана Наливайка, «Плач, альбо лямент по зестю... Григорія Желиборского» (1615) Петра Презвітера, «Вършѣ на жалосный погреб...Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича. З'ясовано, що ляменти, написані з приводу смерті таких історичних діячів як гетьман Сагайдачний, князь Олександр Острозький, князь Вишневецький, шляхтич Желиборський, не лише оплакують смерть покійних, а й віддзеркалюють комплекс тем та ідей, характерних для цієї доби.

Ці твори своєрідно репрезентують ідеологію сарматсько-роксоланського міфу, відповідно до якого українські князі та шляхтичі – оборонці національної ідентичності, а козацтво – традиційна рицарська спільнота, рівна шляхетському станові. В дусі сарматизму вони утверджують давність та значимість роду, висловлюють гордість за своїх героїчних предків і здатність сучасників наслідувати їхні подвиги. В таких текстах представлені генеалогічні описи («Епіцедіон»), практика родинних поховань («Плач, альбо Лямент по зестю... Григорія Желиборского»), належність померлих до давніх, міфологізованих, біблійних родів («Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича

Сагайдачного)), порівняння героїв з античними реальними та міфічними персонажами («Епіцедіон», «Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного», «Плач, альбо лямент по zestю... Григорія Желиборского»).

Ляменти демонструють роль активної особистості в суспільстві, сповнені панегіричного величання та мають виразно публіцистичний характер. У них високо оцінені особисті якості оплакуваних героїв: здатність забезпечити мир своїм підданам (М. Вишневецький, О. Острозький), послідовність у поглядах і діяльності, меценатство (Г. Желиборський), управлінські навички (П. Конашевич-Сагайдачний), відданість православ'ю (О. Острозький). Автори підносять свободу, яку «не грошми, але крвю ся еи докупають».

Світські ляменти відобразили й важливі загальносуспільні події та реалії: календарну реформу («Епіцедіон»), відновлення київської митрополії («Вършѣ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного»), становище українців у часи воєн, стан книгодрукування («Епіцедіон») тощо. Автори цих текстів нерідко перебували в епіцентрі ключових подій, творили на фоні посилення міжконфесійних протистоянь, наростання козацького руху, польської (а згодом і московської) експансії, загрози османських нападів. Вони не заперечують, що Річ Посполита – це та держава, яку захищають і за котру воюють князі та гетьмани з козаками. Водночас у значенні «рідної сторони» фігурують назви «Русь», «україна» («Епіцедіон»), а визволені від татар землі географічно конкретизовані: Наддніпрянщина, Трипіль, Поділля, Волинь, Сіверщина, Корсунь, Черкаси, Чигирин.

У параграфі 2.2. «**Культ сильної особистості в ляментах на честь духовних осіб**» проаналізовано другу групу творів – на пошану релігійних діячів, життя яких було присвячене духовному служінню: «Лямент на жалосное преставленіє Леонтія Карповича» Мелетія Смотрицького (1620), «Лямент по святобливно вмерлім Іоанну Василевичу» Давида Андрієвича (1628) та тематично близький твір «Гербы и трены при гробѣ и трунѣ... Сильвестра Косова» (1657).

З'ясовано, що герою цих творів, ідеальному священнослужителю притаманні стоїцизм у вірі, сміливість відстоювати незалежність своєї церкви (Л. Карпович «других утврждаючи, готов быть на раны», І. Василевич «на всѣ церкви послуги был завше готовый»), майстерне володіння словом (священницька наука – «солодка і смачна манна», «манна науки», «небесний хліб», «присмаки», «хліб слова», «м'які потравки легкі», а без навчання духовного життя «церковного учителя», з одним лише «хлібом земним» осиротіла громада більше «не зможе жити»), опіка і наставництво (Л. Карпович – отець і син «церкви, стада, братії, духовних дітей», але й «матір сиріт і вдів грішних», «отець, ненька, синочок єдиний, брат», «брат малих і найбільших»; І. Василевич – «пастир прелюб'язний», що полишає «прелюб'язних синів»), доброта (і плакальниці, і автор сумніваються, що «будуть ще добрії такі поміж ними»).

У ляментах пастирська наука має на меті спонукати інших підготувати себе до зустрічі з Христом і дістати найвищу нагороду для християнина – спасіння душі від мук пекла й досягнення вічного життя. Висловлюючи прагнення інших до отримання благодаті, священник стає своєрідним посередником між

сакральним і профанним світами. Автори ляментів переконані, що саме через священника Бог у вигляді Слова сходить до людей, у «світ облуди».

Подаючи опис прижиттєвих справ небіжчика, автори часто вдаються до зіставлення образів священників із біблійними служителями, найчастіше використовуючи образ Ісуса Христа. Ляментам також властиві звертання до формул богослужбового порядку (таїнства, елементи літургії, обряди), що додає текстам урочистого характеру.

Попри такий підхід, герої творів показані активними громадськими діячами, духовними воїнами, наділеними такими чеснотами, як милосердя, благодійність, жертвність тощо. Завдяки цьому ляменти формували в суспільній свідомості образ ідеалізованого наставника, харизматичного духовного лідера, здатного своїми діями впливати на суспільство, бути з'єднувальною ланкою між церквою і державою. Смерть такого наставника ставала не лише локальною втратою на рівні храму чи однієї громади (священник І. Василевич), а й могла вплинути на перебіг масштабніших церковних рухів і процесів (богослов Л. Карпович, митрополит С. Косів).

Параграф **2.3. «Метафізичний вимір барокових ляментів»** присвячено метафізичній образності, яка об'єднує твори обох типологічних груп. Наголошено, що ляменти своїм змістом спонукають до роздумів про смерть, швидкоплинність життя, марність світу, тому центральне місце в них займають метафізичні образи смерті, Бога-творця, котрі наділені традиційними теологічними ознаками і функціями. Смерть стає не лише трагічним фактом завершення життя, але й вістрям, межею та полем боротьби, що веде людину до примирення зі світом і з'єднання з Богом. Мотив невідворотності смерті сполучається з топосом «добрих справ», необхідністю наповнення сенсу життя християнськими цінностями, через що тексти містять переліки чеснот і добродійств покійників. Тема смерті в барокових ляментах є наскрізною та набуває традиційного фольклорного втілення (в образі кістяка з косою), антропоморфних чи зооморфних ознак (Григорію Желиборському вона «на карк наступає», а забирає його «суворо порвавши»).

Трактуючи смерть як природне, закономірне, неминуче явище, автори часто апелюють до Бога. Звернення до Бога як найвищого захисника праведних, що втратили свого опікуна, та нарікання громади через утрату достойного отця є важливою композиційною складовою ляментів. «Відповіді» Бога плакальникам зводяться до добре засвоєної ще в Середньовіччя філософсько-теологічної істини: відхід зі світу земної особи – абсолютне благо за умови синівського смирення перед її Творцем. Звертаючись до Господа, автори ляментів часто вживають епіклесу «Пан». Проте Пан є водночас і суддею, тому душі померлих перебувають у тривозі та страху перед «судом Пана свого, як і треба». Катехизма про Бога-Суддю тлумачиться в дусі біблійного вчення: «Один Законодавець і Суддя, що може спасти й погубити» (Як. 4:12) («Плач, альбо Лямент по зестю... Григорія Желиборського»).

Межовий стан, у якому перебуває адресант ляменту, увиразнює й інші екзистенційні сенси. Непривабливий образ світу (життя як темниця, біг по колу, штурм, вигнання; тіло – прогнилий будинок, світ – зрадливий товариш) і показ

марності земного життя (описи тління і розкладання) теж покликані піднести духовні цінності над матеріальними. Мотив «марноти марнот» поглиблюється, коли автори зображують світ у жорстоко-натуралістичний спосіб. Для цього вони застосовують специфічну лексику – на позначення тих процесів, які відбуваються з тілом після смерті: труп, хробацтво, хробаки, черви, пліснява, гній, сморід. Найчастіше натуралістичні означення звучать у власне ляментовій частині тексту, в котрій про смерть тіла (як наслідок гріха) говориться найбільше.

Марноті цього світу в ляментах протиставлене вічне життя на Небі, адже лише там можна досягнути «вічної слави». Така антиномія матеріального (реального) світу та потойбічного (бажаного), як і контраст емоційних станів (горе від втрати і радість очікування зустрічі з Богом), була покликана не лише вразити та схвилювати читача, але й спонукати до роздумів про смерть, швидкоплинність життя, марність світу, тимчасовість перебування в ньому людини та інші проблеми трансцендентного порядку.

У третьому розділі «ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЛЯМЕНТІВ» досліджено стильові ознаки жанру; розкрито наративні структури художніх текстів; визначено рівень інтертекстуальності цих творів; з'ясовано, якими художніми засобами досягається їх висока емоційність.

У параграфі **3.1 «Стильова природа ляментів»** ідеться про різновекторні культурні впливи, що позначилися на стилістиці цих творів. Ляменти представлено як зразки стильового еkleктизму в літературі, адже вони ввібрали в себе і середньовічну ідеологію та православний традиціоналізм, і ренесансні елементи, і типово барокову естетику.

Характерну стильову рису ляментів становить синтез середньовічного та ренесансного чинників – двох виразних і протилежних дискурсів на рівні тем, ідей та засобів. Теми релігійного характеру звучать із нових позицій, апеляції до християнського Бога чергуються зі скаргами до давньогрецьких богів, а цитати з Біблії – з легендами про античних царів і героїв.

Зокрема, лямент на честь Григорія Желиборського розпочинається біблійними епіграфами, які задають скорботний тон твору. Проте наприкінці ляменту звучить величання покійного та його роду – людей сильних, сміливих, для яких державницькі інтереси, культурна діяльність та суспільні справи важать багато. У «Върсах на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» питання освіти, служіння спільній справі, звеличення політичної кар'єри поєднуються з середньовічним осмисленням долі гетьмана: він – інструмент Божого провидіння, якого Бог дав і Бог забрав, незважаючи на заслуги та молодий вік.

Меншою мірою до ренесансних ідей та поетики тяжіють ранньобарокові ляменти на честь духовних осіб – «Лямент... на жалосное преставление...отца Леонтия Карповича» та «Лямент... по отцу Иоанну Васильевичу». Теоцентризм, увага до питань віри, аскетичні ідеали особистого служіння Богові, церкві, пафос жертвності, яка воздається на небесах, – усі ці ознаки середньовічної ідеології демонструють обидва твори.

Як типово барокове явище ляменти сповнені мотивами марності світу, короткочасності та плинності людського життя, смерті, посмертної долі людини,

що є улюбленими та популярними в літературі Бароко на всіх етапах її розвитку. Про барокову естетику вияву почуттів свідчать наскрізні мотиви сліз, плачу, побивання за покійним, крайня екзальтація як вираз емоційного напруження.

Адресати ляментів – люди помітні в громадському житті, тож таким творам притаманні барокова урочистість, піднесеність, гіперболізація. Написані переважно у вигляді декламацій та призначені для публічного виголошення під час похорону відомої особи, вони містять елементи драматургійної форми. Зміст ляментів побудований на типових барокових протиставленнях, контрастах (життя – смерть, вічність – тлінність, радість – скорбота, божественне – людське, сучасне – минуле тощо). У зображенні плинності життя, наближенні до смерті та Бога, напруженості від незворотності кінця проявляється бароковий динамізм. Ляменти насичені типово бароковою образністю (образи свічі, лабіринту, горньої країни); художніми засобами і прийомами барокової поетики (античні та біблійні уподібнення, зорові і слухові образи, численні повтори, антитези і контрасти, епітети і метафори, анафори, риторичні фігури, ампліфікації тощо).

У параграфі 3.2 «**Наративні принципи жанру**» розглянуто композиційну будову творів. Підкреслено, що ляменти як ліро-епічні твори об'єднані схожою наративною структурою та складним компонованням матеріалу, котрий сполучає емоційне трактування трагічної події з екскурсами в минуле та роздумами про майбутнє. Структура цих текстів передбачає комунікативне спрямування на адресата («чительника»), що проявляється як у безпосередніх авторських зверненнях, так і в дидактичному спрямуванні творів.

Характерною структурною прикметою віршованих ляментів є наявність низки композиційних блоків: назви-анотації, епіграфу, передмови до читача, гербового вірша, основної частини, епітафіону чи надгробку та заключного звернення до читача. Приміром, «Плач, альбо лямент по зестю... Григорія Желиборского» містить епіграфи, елементи зорової поезії (вступна частина у вигляді хоругви), звернення до товариша покійного, власне лямент, прощання, надгробок та епітафіон. Кожна з цих частин – композиційно незалежний твір, що вплітається в загальну канву тексту й творить його цілісність, завершеність. Лямент моделювався в такий спосіб, аби окремі розділи по-різному впливали на почуття реципієнтів. Таку блокову модель має більшість зразків цього жанру.

Специфіка оповідної природи ляментів простежується вже в назвах-анотаціях творів, які позначені інформативною насиченістю. У назві наголошується на формі написання твору («лямент», «трен», «вѣршѣ на жалосный погреб» тощо), вказується померла особа-адресат, її прижиттєвий статус (часто їх кілька, характеризуються розлогими епітетами), можлива вказівка на авторство, місце та час створення або ж обставини виголошення тексту. Функцію зачину в ляментах, як правило, виконують епіграфи, передмови до читачів або передмови-посвяти, мета яких полягала в підготовці читача до емоційного сприйняття основного тексту у формі ляментації (наприклад, біблійні епіграфи в луцькому ляменті). Звертаючись до потенційних читачів (слухачів) у передмовах, автори прагнуть привернути їхню увагу та заручитися прихильністю (як-от Ж. Білицький в «Епіцедіоні» чи М. Смотрицький в «Треносі»). Власне оплакувальна частина подається переважно в теперішньому часі з елементами

ретроспективи (біографічні факти, спогади про покійного, перелік його заслуг, алюзії до біблійної та античної історії, приклади з життя отців церкви). Епітафій та надгробок аналізують події в часовій перспективі. Засаднича тема післямови до читача або ж епілогу у формі епіграми – сподівання на продовження справи померлого у майбутньому (наприклад, звернення «До ласкавого читача» в «Епіцедіоні» або кінцівка луцького ляменту «Короніс»).

Важливе місце в текстах ляментів займає сам наратор, його позиція не лише в ставленні до померлого, але і в оцінці суспільних, історичних подій, морально-етичних норм, які він відверто пропагує у творі. Стежачи за його думкою, можна збагнути авторські релігійні вподобання, громадянську та суспільно-політичну позицію, морально-етичні принципи. Автори ляментів – це переважно люди, безпосередньо знайомі з оплакуваними особами, які вважали своїм обов'язком вшанувати покійного та закарбувати пам'ять про нього в поетичній формі. Для цього вони вдаються до ідеалізування чеснот, гіперболізації переживання втрати, екзальтації емоцій, висвітлення події з різних точок зору, пошуку відповідей на екзистенційні питання, залучення елементів ірреального (експресивні монологи та діалоги покійного з живими тощо).

У параграфі 3.3 «Інтертекстуальність у художньому вимірі ляментів» йдеться про форми вияву та роль міжтекстових зв'язків у творах цього жанру. Помічено, що інтертекстуальність барокових ляментів значна за обсягом; вона ґрунтується на біблійних (переважно старозавітних) та античних джерелах, рідше – на творах княжої або барокової доби. Завдяки засобам інтертексту можна побачити не лише те, що мало естетичний вплив на письменника, а й визначити важливі для епохи, а тому і для автора та персонажів онтологічні цінності.

Ляменти характеризуються високим рівнем цитатності, які слугують ремарками й поясненнями до тем та ідей. Як один із основних засобів інтертекстуальності цитатність зменшувала роль автора та збільшувала значення незалежних від нього текстових, ідейних зв'язків. Цитати могли бути як зовнішніми, позатекстовими елементами (епіграфами), так і органічно введеними до структури твору. До прикладу, луцький лямент містить сім цитат із різних книг Святого Письма. П'ять – епіграфи, тобто вміщені на початку твору або між його частинами; дві – заголовки композиційних частин ляменту.

Важливий засіб творення міжтекстових зв'язків у ляменті становлять алюзії та ремінісценції. Як і цитатність, ці засоби мають переважно біблійне походження. Так, митрополит Сильвестр («Гербы и трены при гробѣ и трунѣ...Сильвестра Косова») має очі «сонця-натури» (Ісус Христос – Сонце Правди), чуле серце (чутливе серце царя Соломона), а священницьке покликання нагадує перебування левка біля лева (лев – старозавітний прообраз Христа). Популярними алюзіями в ляментах постають скелі, гори, «горні сфери» (як місце молитви та одкровення, а також і Царства Божого). Пов'язаний із топосом гір топос дороги (вузької дороги) як правильно обраного життєвого шляху, дороги до спасіння, «вгору», умовно чи безпосередньо протиставленому широкому шляху. Синонімічно до лексеми «дорога» вживаються слова «драбина» та «східці» (Христос – двері, ввійшовши через які можна спастися).

Традиційно античні міфи чи їхні елементи в ляментах проявляють себе більшою мірою як зіставний, панегіричний або й пародійний компонент. Вони увиразнюють образи, ілюструють ситуації, проте не несуть значного смислового навантаження. Пародійно-згрубілі форми візій античного походження віднаходимо в тексті твору «Гербы и трены при гробѣ и трунѣ...Сильвестра Косова»: беззбройний Марс; Цербер, якого збиває лев; «безухі» та скупі Парки», яким лева ув'язнити не під силу, тощо. У «Вѣршах на жалосный погреб...Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича алюзії на античні міфологію та історію введені задля прославлення покійного гетьмана та для широкої поінформованості читача про епоху. Зокрема, велич гетьмана дорівнює зв'язі міфічних героїв Аххіла, Нестора, Гектора, Аякса, Перікла.

Загалом інтертекстуальність надає бароковим ляментам широкого культурного контексту, виводить зображені події і героїв за межі конкретних часопросторових координат, створює додаткове інтелектуальне та емоційне поле.

У параграфі 3.4 «Засоби емоційності в барокових ляментах» розкрито прийоми вираження та художнє призначення засобів емоційності в аналізованих творах. Найвиразніша характеристика ляментів – у їх потужному емоційному модусі. Для враження слухачів і читачів та вираження власних емоцій автори застосували різноманітні засоби творення трагедійного настрою, зокрема риторичні фігури – оклики, запитання, заперечення. Звертання найчастіше супроводжується закликами до оплакування померлого, котрі в художньому еквіваленті виражені анафорою «плачте»; запитання часто доповнені відповідями того, хто їх задає. Найбільшу кількість риторичних фігур, а отже найвищий емоційний модус містить «Лямент... на жалосное преставление...отца Леонтия Карповича» М. Смотрицького (понад двадцять окличних і орієнтовно півсотні запитальних конструкцій).

Посилують емоційний фон твору діалоги померлого з живими. Зазвичай вони мають метафізичне забарвлення – звернення людини до Бога та відповіді Творця, апеляції до смерті, розмови померлого з живими, звертання автора до суспільства та читача тощо. Завдяки цьому прийому текст ляменту набуває такої властивості як діалогічність.

Експресивну роль понять, що несуть найбільше смислове навантаження в ляменті (смерть, плач, життя, душа, сльози і под.), підкреслюють алітерація та асонанс. Як художній засіб і як ораторський прийом автори застосовують протиставлення (злий – добрий, грішний – праведний, туга – втіха, бідний – багатий, карати – любити і под.). Словесне протиставлення має викликати в реципієнта антитезу станів або афектів: від радості до горя (життя минуле і смерть), від горя до радості (смерть і життя майбутнє).

Особливої емоційності надає ляментам тематично забарвлена лексика. Найбагатші синонімічні ряди утворюють дієслова «помирати» (*помирати, полишати, розлучати, оддаляти, рвати, угасати, уступити, почити, згинутти, з очію зникати, дійти свого кроку, духа випустити, кончити живот, оддатися гробу*) та «плакати» (*ляментувати, ридати, голосити, стогнати, обмивати слізьми, сльози з очей випустити, сльози з болістю точити, гірко слезити, з жалості волати, зажити стогнання, тескновати, фрасувати*).

Доповнюють стилістично марковану лексику ключові для жанру слова й абстрактні поняття: *марність, убозтво, цнота* або ж метафізичні *смерть, утрата, горе, світ, життя*; експресеми на позначення емоційних станів і почуттів людини: *плач, сльози, горе, горювання, смуток, сум, фрасунок, болість, смутна болість, нарікання, прохання, моління, стогнання, стогін, волення, лямент, гук, знемога, тривога, скорбота, жаль, журба, туга, печаль, біда, образа*.

Незважаючи на те, що творцями похоронної поезії та виконавцями фольклорних плачів традиційно були жінки, а ренесансний гуманізм вивищував роль жінки в суспільстві, читач передусім знайомиться з чоловічими емоціями (автор, ліричний герой, персонаж), а жіноча версія оплакувального катарсису, як і сам образ жінки, згадується побіжно. Факт наявності сім'ї у священника Іоанна озвучено лише наприкінці «Ляменту... по отцу Іоаннѣ Васильєвичу», а емоційний зв'язок між П. Сагайдачним і його дружиною виражений лише формою скупих повчань і розпоряджень. Трохи ширше жіночі емоції представлені в «Ляменті дому княжат Острозьких», в якому дружині князя відведено хоч і стислий, але ляментовий зачин твору.

З огляду на різноплановість емоційного складу ляментів заслуговує уваги така їхня риса як аргументованість (переконливість), що додає творам науковості або дидактизму, чим зближує жанрову природу ляменту з особливостями трактату та повчання. Ця риса досягається завдяки розгорнутим інтертекстуальним елементами (наприклад, подвижництво духівників, їхня смерть фактично переносяться в євангельську реальність, чим активізують увагу й посилюють зосередженість читача).

Вирівнюють трагедійний тон і уривчасту урочисту мову плачу, але водночас розхолоджують читача, відводять від головної теми тексту розгорнуті екскурси в історію княжих або античних часів. До засобів уповільнення оповіді, а отже і спадання емоційної напруженості належать численні посвяти, подяки, побажання, роз'яснення, історії про видання книжки тощо.

Результати дослідження узагальнено у **ВИСНОВКАХ**.

Українські барокові ляменти – це самостійний літературний жанр української поезії кінця XVI – першої третини XVII ст. із притаманними йому змістовими і формальними елементами. Спираючись на національні фольклорні джерела, вбираючи здобутки поетичної культури античності та християнства, вітчизняні ляменти розвивалися в контексті європейської ренесансно-барокової поезії та були на рівні кращих її зразків.

На формування літературного ляменту мали вплив такі чинники: фольклорний, релігійний та ренесансний. Фольклорний вплив реалізується завдяки збереженню в національній та особистій пам'яті багатой спадщини у вигляді замовлянь, голосінь, пісенного героїчного епосу на тему смерті (невольничі плачі, лицарські пісні, козацькі псалми, думи). Якщо народні голосіння сприяли творенню потужного емоційного модусу ляментів, то зразки героїчного епосу демонстрували велич особистості на тлі складних суспільних процесів. Пізніша книжна традиція виявляє зв'язок барокового ляменту з

мистецькими впливами Середньовіччя, Ренесансу, що й визначило книжну природу жанру.

Християнська модель переживання смерті, відображена в релігійних текстах (Біблія, богослужбова та позалітургійна література), істотно вплинула на стилістику барокових ляментів. Однак лише ренесансно-барокова творчість – спершу західноєвропейська, а потім і українська виокремлює лямент у самостійний жанр, що набуває особливого поширення на межі XVI–XVII ст. Властивий Ренесансу антропоцентричний характер поезії виводить на передній план окрему сильну особистість, життя і смерть якої становить мірило найвищих моральних цінностей. Тож літературний лямент стає логічною кульмінаційною ланкою тривалої традиції вшанування людини засобами оплакувальної поетики.

У жанрово-тематичній класифікації барокової літератури ляменти займають чітко визначене місце як різновид етикетної поезії. **Лямент – це жанр епічної поезії, що творилася з приводу смерті знаної світської чи духовної особи з метою оплакати померлого, вшанувати його чесноти та життєві заслуги й призначалася для декламації під час поховального ритуалу.** Цей жанр виявляє близьку дотичність та спорідненість з іншими різновидами етикетної поезії, передусім із панегіриками.

Як синкретичні твори, давньоукраїнські ляменти сполучають у єдине ціле різножанрові тексти: геральдичні епіграми, передмови та післямови, епітафіони. Форма ляментациї, оплакувальні елементи, що мають фольклорне і книжне походження, в часи раннього Бароко активно входять до структури творів інших жанрів (полемічно-публіцистичних, історичних, сатиричних), завдяки чому відбувається міжжанрова дифузія та стирання жанрових канонів ляменту.

Аналіз барокових ляментів дає змогу виокремити дві типологічні групи творів – світської та релігійної тематики. Зразки світських ляментів ілюструють високий рівень громадянської свідомості як авторів, так і адресатів. Герої творів – князі та гетьмани – постають як державники, що усвідомлюють свій обов'язок перед народом та вірою, свідомо обираючи шлях заступництва підданих, оборони їх перед турками і татарами, відстоювання релігійних прав православних. У духовно-релігійних ляментах постаті священнослужителів подані як зразки духовного воїнства, покликання якого полягає у відданому служінні не лише Богові, церкві, але й ближнім та державі. Гіперболізуючи чесноти персонажів, зіставляючи їх із біблійними героями, автори ляментів досягають своєрідного «обожнення» духовних осіб, наділяють їх рисами святості. В ідейному аспекті священник як духовний лідер, учитель і митець виконує функцію посередника між земним і божественним; він покликаний гармонізувати будову Всесвіту.

Обидві групи творів об'єднує метафізичне світовідчуття авторів. Незважаючи на посилену емоційність, зумовлену специфікою жанру, звернення до буттєвих універсалій (смерть, Бог, час, людина, вічність) надає творам філософсько-медитативного звучання. Душевне переживання авторів у формі плачу сполучає антиномічні мотиви «сліз» та «радість». Межовий стан увиразнює ієрархію матеріальних і духовних цінностей, сприяє емоційно-піднесеному сприйняттю позаземного буття.

Віршовані ляменти, займаючи помітне місце в українській поезії раннього Бароко, функціонують на перетині різностильових культурних впливів. У них розгортається християнська середньовічна версія людського буття та простежуються ознаки традиційної середньовічної поетики. Водночас у творах цього жанру є чимало рис, що незаперечно свідчать про їх належність до нової, ренесансної художньої літературної системи. Ляменти розвивають барокові мотиви смерті, швидкоплинності життя, посмертної долі людини; їм притаманна напруженість, урочистість, театральність, посилена емоційність, контрастність, динамізм та ін.

Наративна стратегія давньоукраїнських ляментів передбачає низку композиційних блоків із відповідним призначенням: анотацію змісту в назві, актуалізацію тексту Святого Письма в епіграфах, активізацію читацького та слухацького сприйняття у передмовах, риторичну насиченість структурних блоків у формі ляментів, плачів, тренів, розрахованих на вразливих реципієнтів, здатних перейнятися авторськими емоціями, підсумкову роль прикінцевих складових ляментів – епітафіонів, післямов до читачів та епілогів у формі епіграм. Усе це увиразнює постать адресата, його вагомість у церковному і суспільному житті, та позицію автора (наратора), його ставлення до померлого, суспільних, історичних подій, морально-етичних норм.

Ляменти – інтелектуальні твори; ступінь їх інтертекстуальності зумовлений рівнем освіченості авторів, щільними міжкультурними зв'язками і нашаруваннями, ускладненістю барокової естетики. Помічено, що інтенції зі Святого Письма переважають у ляментах на честь духовних осіб, тоді як фольклорні, античні та історіософські запозичення домінують у творах світської тематики. Найбільш уживані в авторів форми реалізації інтертекстуальності – цитати, алюзії, ремінісценції. У ляментах міжтекстові зв'язки виконують стильову, смислову, текстотворчу функції. Інтертекстуальність сприяє посиленню експресивно-психологічного сприйняття ляментів, їхнього міжнаціонального характеру та підтекстового прочитання.

Емоційність ляментів – не просто набір виражальних засобів, а й спосіб взаємодії автора, адресата і читача зі світом. У цих творах емоції набувають інтелектуального характеру, стають переживанням вищої істини, набуттям нових сенсів, духовним зростанням, чуттєвим наближенням до Абсолюту. Апогеєм вираження емоцій у ляментах є плач. Сльози тут – не лише фізіологічний процес, що виникає як реакція на драматичні події, смерть близької людини або загальнолюдське горе. Емоції суму, жалю, тривоги, скорботи мають інтелектуальний характер: через переживання таких станів відбувається звільнення, очищення і усвідомлення тих істин, які пропонує твір.

Лямент як жанр демонструє унікальну здатність людини засобами художнього слова вшановувати тих, хто відійшов у Вічність, формувати в людині людяне, сприяти подоланню межі між життям і смертю. Він виявляє свою продуктивність і в постбароковий період, наповнюючись новим змістом у творчості романтиків (С. Руданського, Т. Шевченка), шістдесятників (В. Симоненко, М. Вінграновський, І. Жиленко) та сучасних митців слова (М. Кіяновської, С. Осоки та багатьох інших).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Микитюк Г. В. Оплакувальні мотиви в текстах Святого Письма. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2015. Вип. 19. С. 135–140 (0,3 др. арк.).
2. Мартинюк Г. В. Лямент у системі літературних жанрів раннього бароко. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Філологія. Маріуполь, 2018. Вип. 19. С. 103–111 (0,75 др. арк.).
3. Мартинюк Г. В. Наративні принципи давньоукраїнських ляментів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Літературознавство. / За ред. д. ф. н. М.П. Ткачука. Тернопіль, 2018. Вип. 49. С. 74–87 (0,7 др. арк.).
4. Мартинюк Г. В. Фольклорні джерела українських ранньобарокових ляментів (до питання про генезу жанру). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Київ, 2018. Вип. 1(28). С. 33–37 (0,7 др. арк.).
5. Мартинюк Г. В. Дискурс суспільно-історичних ідей і концептів у текстах українських барокових ляментів кінця 16 – початку 17 століття. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2019. Т. 2, Вип. 7. С. 128–133 (0,6 др. арк.).

Публікації в міжнародних фахових виданнях і наукових фахових виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах:

6. Мартинюк Г. В. Культ сильної особистості в ляментах на честь духовних осіб. *Хуманитарни Балкански изследвания*. Пловдив, 2019. Т. 3. № 1(3). С. 62–65 (0,5 др. арк.).
7. Larysa Semenyuk, Halyna Martynyuk. The metaphysical meanings of Ukrainian Baroque laments and epitaphs of 17th century. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2019. №1 (25). p. 178–188 (0,4 др. арк.).

Додаткові публікації:

8. Микитюк Г. В. «Лямент по отцю Іоану Василевичу» як явище українського літературного бароко. *Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень»* (12–13 травня 2015 р.). Луцьк, 2015. Т. 1. С. 205–207 (0,1 др. арк.).
9. Микитюк Г. В. Поетика плачу у вітчизняній середньовічній літературі. *Український медієвістичний журнал*. Львів, 2016. Вип. 1. С. 59–67 (0,3 др. арк.).
10. Микитюк Г. В. Служителі православної церкви як об'єкти віршованих ляментів. *Український медієвістичний журнал*. Львів, 2016. Вип. 2. С. 40–50 (0,3 др. арк.).
11. Мартинюк Г. В. Лямент у літературно-критичному дискурсі. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного*: збірник матеріалів студентсько-

аспірантської наукової конференції (Львівський національний університет імені Івана Франка, 10–11 листопада 2017 р.). Львів, 2017. С. 113–117 (0,1 др. арк.).

12. Мартинюк Г. В. Стильовий феномен давньоукраїнських віршованих ляментів. *VIRTUS: Scientific Journal* / Editor-in-chief М. А. Zhurba. 2018. January #20, Part 2. С. 48–53 (0,7 др. арк.).

13. Мартинюк Г. В. Оплакувальні мотиви у творах античності. *Філологічні науки в умовах трансформаційних процесів*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: м. Львів, 9–10 листопада 2018 р. Львів, 2018. С. 87–91 (0,25 др. арк.).

14. Мартинюк Г. В. Інтертекстуальність у художньому вимірі ляментів. *Kremenets science: Open air, або наука в кросівках*: збірник наукових статей / за заг. ред. Р. О. Дубровського. Кременець, 2019. Вип. 4. С. 64–72 (0,4 др. арк.).

15. Мартинюк Г. В. Засоби емоційності в барокових ляментах. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Львів, 2019. Вип. 4. С. 36–48 (0,6 др. арк.).

АНОТАЦІЯ

Мартинюк Г.В. Лямент в українській бароковій літературі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, 2021.

Дисертація – перше системне дослідження літературного ранньобарокового жанру ляменту. Праця ґрунтується на історико-літературному та рецептивному підходах і охоплює питання генези, тематики та поетики жанру.

Визначено, що джерелами формування ляментів стали народні голосіння за померлими та думи, біблійні та богослужбові тексти, а також традиції оплакування, відомі з античних джерел. Доведено, що лямент належить до епічної поезії і має етикетний характер. Обґрунтовано доцільність застосування назви «лямент», а також встановлено взаємозв'язки між ляментом та іншими спорідненими жанрами. Виявлено типологічні групи ляментів, досліджено їхню метафізичну специфіку.

З'ясовано особливості стильового феномену ляментів та розкрито їхню наративну стратегію. Доведено, що базовими інструментами інтертекстуальності в ляментах є інтенції зі Святого Письма, а також фольклорні, античні та історіософські запозичення. Досліджено корпус засобів емоційності та їхнє значення для жанру.

Ключові слова: смерть, плач, лямент, етикетна поезія, бароко, фольклор, античність, Біблія, Бог, священник, сарматський міф, оплакувальна поетика, емоційність, інтертекстуальність.

АННОТАЦІЯ

Мартинюк Г. В. Лямент в украинской барочной литературе. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины, Киев, 2021.

Диссертация – первое системное исследование литературного раннебарочного жанра лямент. Работа базируется на историко-литературном и рецептивном уровнях и охватывает вопросы генезиса, тематики и поэтики жанра.

Определено, что источниками формирования лямента стали народные причитания по умершим и думы, библейские и богослужебные тексты, а также традиции оплакивания, известные с античных источников. Доказано, что лямент относится к эпической поэзии и имеет этикетный характер. Аргументируется целесообразность применения названия «лямент», а также установлено взаимосвязи между ляментом и другими родственными жанрами. Определены типологические группы ляментов, исследована их метафизическая специфика.

Выявлены особенности стилового феномена ляментов и раскрыто их нарративную стратегию. Доказано, что базовыми инструментами интертекстуальности в ляментах являются интенции из Священного Писания, а также фольклорные, античные и историософские заимствования. Исследованы приемы эмоциональности, а также их значение для жанра.

Ключевые слова: смерть, плач, лямент, этикетная поэзия, барокко, фольклор, античность, Библия, Бог, священник, сарматский миф, поэтика плача, эмоциональность, интертекстуальность.

SUMMARY

Martynyuk H.V. Lament in the Ukrainian Baroque literature. – Qualifying scientific paper on the rights of manuscript.

The thesis for the degree of candidate of Philological Sciences, Specialty 10.01.01 (Ukrainian literature). – Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis is the first conceptually integral study of the literary early baroque genre of lament. The dissertation considered the origin, thematic-ideological, figurative, compositional and artistic-stylistic features of the genre.

It was determined that the sources of lament formation were powerful local folk traditions (folk lamentations, captives' laments and thoughts), Biblical, apocryphal and liturgical texts, as well as the Antiquity cultural heritage. The laments borrowed some ideological principles, motives, images, symbols and language from the folk lamentations for the dead. The similar folk elements of lamentation are also presented in the medieval Kyivan Rus' records. The authors of the laments adopted from the Biblical texts the sublime tone of the story, numerous examples from the lives of ancient prophets and kings and the tradition of commemorating the dead. The strong Polish tradition of writing threnody (the threnody of J. Kochanowski, T. Wishnowsky, the anonymous so-called "rural laments" ("lamenti chłopski")) contributed to the creation of Ukrainian Baroque laments.

The thesis proved that lament belongs to epic poetry and it is of etiquette nature. The relevance of using the naming "lament" is substantiated and the interrelationships

between laments, panegyrics and epitaphs (epitaphions) are clarified. The unique definition of the genre of lament was proposed. The research investigated the further development of the genre form of weeping in the literature of the XVII – XVIII centuries (as a means of expressing the author's views in church journalism, civic poetry, Easter recitations, court ode and satirical works).

The two typological groups of laments are established: on the death of secular persons (they retransmitted sociopolitical sentiments, presented the ideology of the Sarmatian-Roxolane myth and proclaimed the ideal of a national hero) and on the death of the clergy (they presented the image of a priest as a spiritual warrior endowed with the features of an ideal shepherd compared with Jesus Christ). It was established that the metaphysical nature of laments primarily represented the phenomenon of death (as a way of reconciliation with the world and connection with God). The motive “vanity of vanities” is actualized.

The style of laments as the examples of early baroque poetry combines the elements of medieval ideology (ascetic ideals, pathos of sacrifice, attention to the issues of faith and service to the church), the Renaissance elements (glorification of the hero's achievements, importance of education, culture and patronage) and baroque aesthetics (motives of the vanity of the world, the transience of human life, the concept of tears, high emotionality, naturalism, dynamism, contrast, solemnity and theatricality).

The narrative strategy of ancient Ukrainian laments is a series of compositional blocks with the appropriate purpose of extended annotation in the title, actualization of the biblical motifs in epigraphs, activation of the reader's and listener's perception in prefaces, rhetorical saturation of structural blocks in the form of laments, cries and threnodes. These compositional elements were aimed to impress sensitive recipients able to embrace the author's emotions. The final role in the laments is traditionally given to epitaphions, afterwords to readers and epilogues in the form of epigrams.

It was proved that the degree of intertextuality of laments is attributable to the level of education of the authors and close intercultural ties and the complexity of Baroque aesthetics. It was observed that the intentions from the Holy Bible predominated in the laments in honor of the clergy, while folk, antique and historiosophical borrowings dominated in the laments in honor of the secular persons. The most commonly used forms of intertextuality are quotations, allusions and reminiscences. The intertextual connections in laments have a stylistic, semantic and text creating function.

The thesis proved that the emotions in laments have an intellectual character, become an experience of the highest truth and a way of spiritual growth. The means of emotionality are of folk (e.g. rhetorical figures, anaphora and opposition) and literary nature (dialogicity, argumentation, accuracy and richness of stylistically marked vocabulary), which indicates great erudition of the Baroque authors.

The results of the research are important for the formation of new approaches to the genre system of the Ukrainian Baroque literature, determining the place of laments in the poetic writing of this time and understanding their artistic value.

Key words: death, cry, lament, etiquette poetry, Baroque, folklore, Antiquity, Holy Bible, Lord, priest, Sarmatian myth, mourning poetics, emotionality, intertextuality.